

ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АФІКСАЛЬНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ У ГЕРМАНСЬКИХ, СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА РОМАНСЬКИХ МОВАХ

Дослідження мовних універсалій, до яких зараховують, зокрема, категорію заперечення [1-3 та ін.], дає змогу наблизитися до розуміння найзагальніших принципів побудови природних мов, виокремити ті спільні ознаки, які формують категоріальний зміст типових для усіх мов явищ.

Статистичні дані порівняльних студій, об'єктом яких були 240 з усіх наявних мовних груп, констатують, що найпродуктивнішим типом заперечних речень є структури з запереченням у вигляді морфем в складі дієслова. Такий тип є домінуючим і складає 45% від можливих способів побудови заперечних речень [1: 11]. Так, за допомогою афіксальної морфем у складі дієслова, заперечення реалізується у турецькій мові - *gör-mü-yor-um* „Я не бачив“; японській - *samu-na-katta* „Було не холодно“; арабській - *mafiish biira hina* „Тут немає пива“ [2-4]. Характерно, що заперечна морфема може приєднуватися суфіксально до основи дієслова або його особових закінчень (японська, тюркські мови, ескімо-алеутські мови) чи передувати кореневій основі у вигляді префікса (іранські, новоіндійські мови). Однак у всіх перелічених випадках йдеться про так зване стандартне заперечення, яке може застосовуватися до „більшості мінімальних та базових речень“ [3:198]. У дійсності ж сферою впливу афіксального заперечення може бути не лише мінімальна предикативна одиниця, тобто речення, але й мінімальна лексична одиниця, або слово. У пропонованій статті мова йтиме саме про лексичне, афіксальне заперечення.

Незважаючи на числені публікації з проблем заперечення¹, основна увага в них приділяється окремим аспектам синтаксису, напр. [5-10] семантики [11-14] або прагматики [12] предикатного заперечення. Словотворче ж заперечення або лише згадується як один із можливих засобів реалізації заперечення в окремих мовах [15-17], або пропонується його аналіз на базі однієї конкретної мови [18; 19]. І лише декілька робіт присвячено типологічному дослідженню словотворчих засобів вираження заперечення [20; 21]. Тому вважаємо необхідним окреслити загальні риси афіксального заперечення в сучасних германських, романських та слов'янських мовах. Аналіз передбачає огляд наявних у перелічених групах заперечних словотворчих одиниць, уточнення їхнього категоріального статусу, систематизацію їх морфологічної і семантичної сполучуваності та чинників, які обмежують таку сполучуваність. Особлива увага приділяється семантиці заперечних афіксів та їх участі у формуванні антонімічних протиставлень.

Афіксальне заперечення може реалізуватися за допомогою заперечних префіксів, суфіксів та циркумфіксів. В українській мові – це префікси *не-*, *ні-*, *без-*; комбіновані варіанти *ані-*, *зне-*, *обез-*, *недо-*, у семантичній структурі яких

заперечення є складовою комплексного значення; запозичені *a-* (*an-*), *анти-*, *дис-*, *ін-* (*ім-*, *іл-*, *ір-*) та пограничні заперечні префікси *над-*, *поза-* *понад-*. Пограничними заперечними афіксами у цьому дослідженні вважаються такі морфеми, у семантичній структурі яких значення заперечення є периферійним. У російській - подібний набір префіксального заперечення: префікси *не-*, *ни-*, *без-* (*бес-*); комбіновані варіанти *обез-* (*обес-*), *вне-*, *недо-*, запозичені *a-* (*ан-*), *анти-*, *дис-*, *ин-* (*им-*, *ил-*, *ир-*) та пограничний заперечний префікс *о-*, *сверх*. До заперечних префіксів польської мови можна віднести *nie-*, *ani-/ni-*, *bez-* (*obez-*); запозичені *a-*, *anty-*, *dys-*, *in-* (*il-*, *im-*, *ir-*) та пограничні *nad-*, *poza-*, *ponad-*, *od-*. Заперечними є німецькі префікси *nicht-*, *miss-*, *un-*, комбінований *ent-*, пограничні *ab-*, *aus-*, *ver-*, *wider-* та запозичені *a-* (*an-*), *anti-*, *de-* (*des-*), *dis-*, *in-* (*il-*, *im-*, *ir-*), *non-*, а також англійські (включно запозичені) *un-*, *a-* (*an-*), *anti-*, *de-* (*des-*), *dis-*, *in-* (*il-*, *im-*, *ir-*), *non-* та французькі *dé-* (*des-*), *dis-*, *dif-*, *mal-*, *mé-* (*mes*), *non-* та ін.

Крім префіксів, у німецькій, англійській мовах наявні також заперечні суфікси – нім. *-frei*, *-leer*, *-los*, англ. *-free*, *-less*. За допомогою циркумфіксів заперечення формується в типологічно віддалених, напр., деяких індіанських мовах Америки [22:148].

Заперечні афікси, як відомо, виявляють морфологічну та семантичну вибірковість, поєднуючись з відповідними твірними основами. Від мови до мови рестрикції можуть відрізнятися. Однак у ряді випадків можна констатувати і типологічні ознаки вибірковості, властиві заперечним афіксам.

Як у слов'янських мовах, так і в германських, заперечні афікси мають чітку тенденцію до поєднання з іменними основами [15-17; 23]: укр. *невідомий*, рос. *неизвестный*, нім. *unbekannt*, англ. *unknown*. Взаємодіючи з дієсловами, заперечні префікси модифікують значення власне заперечення на конверсивне. Так, в англійській мові префікс *un-*, подібно до *dis-*, *de-* (*des-*), *mis-* може поєднуватися з дієслівною твірною основою, виражаючи насамперед дію, зворотню до попередньої, за винятком поодиноких прикладів зі збереженим запереченням: *disbelief* 'не вірити', *dislike* 'не любити'.

Префікс *un-*. Найпродуктивнішим заперечним префіксом у німецькій мові є *un-*: *unzufrieden* 'незадоволений', *unabhängig* 'незалежний', *Unmensch* 'нелюд', *Unglück* 'нещастя'. Він поєднується виключно з іменними твірними основами. У складі дієслова заперечний префікс *un-* можливий лише як результат інкорпорації прикметника з *un-* у дієслово: *verunsichern*, *verunglücken* [24:17]. Етимологічно цей префікс пов'язаний з індогерманським *n-* - „перехідним варіантом зникаючого сентенціального заперечення *ne*“ [25:749]. Спорідненими з німецьким *un-* (англ. *un-*, нідерл. *on-*) є грецьке *a-* (*an-*), лат. *in-*, слов'янське *не-* (укр., рос.), *nie-* (пол.).

З іменникових твірних основ *un-* продуктивно взаємодіє з абстрактними непохідними та похідними іменниками [26:194]: *Unglück* 'нещастя', *Unzufriedenheit* 'незадоволення'. Однак твірні основи, які позначають живих істот, все частіше поєднуються з префіксом *nicht-*: *Unchrist* – *Nichtchrist* 'нехристиянин' (також *Antichrist* 'антихрист'), *Unschuld* – *Nichtschuld* 'невинність'. Деякі іменники без *un-* не вживаються взагалі: *Ungeheuer* - **Geheuer* 'чудовисько'. Оскільки *un-* не поєднується з дієсловами, його сполучуваність з девербативами також обмежена [27:202]. Особливо це стосується абстрактних іменників, у яких

„дієслівне значення особливо відчутне, себто субстантивованих інфінітивів та іменників на *-ung*“ [28:569]: пор. неграматичне **Unerscheinen* з граматичним *Nichterscheinen* ‘непооява’; **Unachtung* та *Nichtachtung* ‘неповага’ або *Missachtung* ‘зневага’.

Найактивніше *un-* поєднується з прикметниковими базами. Якщо до прикметника немає відповідного лексичного антоніма, то від нього завжди можна утворити похідне слово з *un-* [29:111]. *Un-* може модифікувати непохідні та похідні якісні та (рідше) відносні прикметники: *unklar* ‘неясний’, *undeutlich* ‘нечіткий’, *unersättlich* ‘ненаситний’, а також дієприкметникові: *ungelesen* ‘непрочитаний’, *unausgesprochen* ‘невимовний’. Останні тим активніше взаємодіють з *un-*, чим яскравіше проявляється іменний характер твірної основи. Можливість дієприкметника приєднувати до себе префікс *un-* свідчить про його прикметниковий характер. Це пояснює, зокрема, рестрикцію на сполучуваність дієприкметників з префіксом *un-* з агентивною препозитивною групою *von j-m* [24:17; 30:341; 31:164]: *Das ist ein unbeantworteter Brief* (але **Das ist ein von mir unbeantworteter Brief*)².

Незважаючи на широку семантичну сполучуваність, префікс *un-* має цілу низку обмежень в поєднанні з твірними основами. Він не поєднується, напр., з позначеннями 1) негативного **unhässlich* ‘неогидний’, **unübel* ‘непоганий’; 2) кольорів **unblau* ‘неблакитний’, **unrot* ‘нечервоний’; 3) градаційних ознак **unkolossal* ‘неколосальний’, **unriesig* ‘невелетенський’. Чинники перерахованих семантичних обмежень є переважно прагматичні. Стосовно першого обмеження відомо, що німецька мова в цілому уникає полінегації, а так зване подвійне заперечення, результатом якого є позитивне поняття чи твердження, використовується у мовах не дуже часто. Як вірно зазначає Б. Науманн, заперечувати позитивні форми доцільніше, ніж шляхом заперечення негативних форм знову перетворювати їх на позитивні [32:69]. Малоінформативним є заперечення кольорів. Інформація про те, що певний предмет не є жовтим чи червоним, мало характеризує сам предмет. Що стосується третього обмеження, то воно також пояснюється недоцільністю заперечення одиниць з доволі вузьким сигніфікативним потенціалом.

У залежності від того, що позначає твірна основа похідного з *un-*, ступінь можливої ідіоматизації є різним. На нашу думку, семантичні зміщення у похідній одиниці з *un-* тим менші, чим вищий ступінь абстракції базової лексеми і навпаки. Для префікса *un-* взагалі є нетиповим поєднання з основами, що позначають конкретні поняття. Поодинокі винятки, як і інші аномальні явища в мові, зумовлені потребами комунікації для досягнення відповідного прагматичного ефекту. Непохідні іменники частіше зазнають ідіоматизації як похідні, що пояснюється знову ж таки низькою інформативністю простого заперечення субстанції. Тому зрозуміло, що лексеми типу *Unmensch* ‘нелюд’, ‘чудовисько’ *Untier* ‘чудовисько’, *Unstern* ‘нещаслива зірка’, *Ungeist* ‘нездоровий дух, настрій’ приречені на ідіоматизацію. У ході формування лексичного значення відбувається нарощення додаткових значень, які безпосередньо не зумовлені складовими частинами похідного. Так, *Unmensch* – це не ‘нелюдина’, а ‘чудовисько’, так само *Unstern* – це не ‘незірка’, а нещаслива зірка. Приєднуючись до основ, які

позначають параметричні поняття, *un-* модифікує заперечну функцію на функцію інтенсифікації ознаки: *Unsumme* ‘величезна сума’, *Untiefe* ‘прірва’, *Unmenge* ‘величезна кількість’. У цьому, зокрема, виявляються розбіжності між логічним та мовним запереченням, яке неспроможне охопити явища ідіоматизації лексичних одиниць, яким так багата мова.

Префікс *ne-*. У слов’янських мовах відповідником германського *un-* у більшості випадків виступає префікс *ne-*: *unverheiratet* // *неодружений* // *неженатый*; *unfrei* // *невільний* // *несвободный*. Він також є іменним префіксом. До найпродуктивніших в українській та російській мовах словотвірних моделей з префіксом *ne-* Н. Г. Озерова [16:40] зараховує *ne + Ad + н-ий*, *не + Ad + им-ий*, *не + Ad + н-ий*: *невірний* // *неверный*, *неактивний* // *неактивный* і т.д. Твірні основи формуються насамперед якісними прикметниками: *негарний* // *некрасивый*, *нечіткий* // *нечеткий*, хоча відносні також зустрічаються: *неробочий* // *нерабочий*, *незамужній* // *незаміжній* (там же, с. 15). Іменникові основи позначають насамперед абстрактні поняття, корелюючи з відповідними основами в німецькій мові: *нещастя* // *несчастье* // *Unglück*; *нетерпіння* // *нетерпение* // *Ungeduld*.

Специфічною ознакою слов’янських мов, української та російської зокрема, є префіксально-суфіксальний спосіб утворення похідних з заперечними складовими, при якому „створюється дистантна біморфема, властива різним частинам мови“ (там же, с. 40): *невикорінний*, *невиспаний*, *невинний*, *неизбежний*, *невозвратимий*. Твірна основа таких словотвірних конструкцій не функціонує самостійно ні в комбінації з ініціальним компонентом – заперечним префіксом *невикорінювати, *невинить, ні в поєднанні з суфіксальною морфемою *викорінний, *винний і т.п.

Дієслова з *ne-* належать в українській, російській та польській до винятків³: *ненавидіти* // *ненавидеть* // *niepawidzić*; *неволити* // *неволить* // *newolić*.

Слов’янський префікс *ne-* є дещо лояльнішим у плані семантичної сполучуваності, в порівнянні з германським *un-*. Якщо в німецькій мові простежується тенденція до уникнення комбінації заперечного афікса з твірними основами, що позначають кольори, матеріали, то в російській (українській та польській), напр., такі словотвірні конструкції інколи зустрічаються: *недеревянный* [33:22], *неголубой*, *нежелтый*, *некрасный*, *небелый* [34:123], якщо не на рівні системи, то у функціонуванні. Можливими є також приклади поєднання *ne-* з конкретними поняттями без нарощування спеціального оцінного компонента: “С женою забота, с не-женою еще хуже, - подумал Яшвин, выходя из гостиницы” (Л. Толстой) [цит. за 35: 146].

Разом з цим, при поєднанні з префіксом *ne-* дуже часто відбувається різноступеневе нарощування семантики похідного слова в цілому, від незначного: *гарний* – *негарний*, *сміливий* – *несміливий*, до суттєвого: *приятель* – *неприятель*, *достаток* – *недостаток* [33:22]. Особа, яка не є гарною, не мусить бути негарною, а заперечення лексеми *достаток* не дорівнює за змістом лексемі *недолік*.

Інколи процеси ідіоматизації призводять до повної втрати словом заперечної семантики, коли значення заперечення розчиняється у значенні ідіоматизованої лексеми. Прикладами таких слів є *небрежный*, *невежа*, *недуг*,

виражаючи слабке протиставлення. На квантифікаційній шкалі відповідної ознаки вони займають ділянку, наближену до протилежного полюсу, але не перетинаються з ним, і цим відрізняються від аналогічних понять у логіці. Ступінь вираження ними антонімічного відношення висока. Так, *немало* не є простим запереченням *мало*, а означає радше *досить багато*. Відповідно, парадигма квантифікаційної шкали може розширитися до чотиричленної структури:

////////////////////	////////////////////	////////////////////	////////////////////
укр. великий	немалий	невеликий	малий
рос. большой	немаленький	небольшой	маленький
пол. duży	niemały	nieduży	mały

У чеській мові можливі лише відповідні тричленні опозиції: *dobry – nedobry – spatny* ‘добрий – недобрий - поганий’, *bohaty – nebohaty – chudy* ‘багатий – небагатий - бідний’. Лексеми на позначення понять *непоганий, небідний* і т.п. у чеській відсутні [40:31].

Апресян поділяє прикметники з лексичними антонімами на дві групи: параметричні та прикметники, які виражають інтелектуальні, емоціональні та естетичні якості [39:310]. На його думку, морфологічне заперечення перших призводить до утворення лексичних одиниць, що передають високий ступінь антонімічності: *недлинный – довольно короткий, недорогой – довольно дешевый*. Що стосується другої групи, то їх маркування заперечним префіксом формує два значення – або також високий ступінь антонімічності (*неглупый – довольно умный*) або вживання у функції евфемізму чи літоти. Так, замість доволі невічливого *глупый* вживається евфемізм *неумный*, замість *плохой* – *нехороший* і т. д. Подібним чином позитивна оцінка може виражатися у стриманій формі: *незлой* замість *добрый*, *неплохой* замість *хороший*. Апресян класифікує даний вжиток як „стриману похвалу“ (там же, с. 310).

Однак було б невірним звести всі антоніми, утворені шляхом афіксації до ідіоматизованих. Цілий ряд похідних з заперечними префіксами може формувати контрадикторну антонімічну опозицію, де заперечення виступає у „чистій“ формі: укр. *одружений – неодружений, живий - неживий*; нім. *verheiratet – unverheiratet, tot - lebendig* і т. д., повторюючи корелюючі семантичні відношення у логіці.

Цікавим є той факт, що аналогічно до афіксального заперечення, яке може реалізувати два типи антонімічних протиставлень, поводить себе заперечна частка. В поєднанні з деякими прислівниками, які позначають високий ступінь ознаки [39:27], вона може набирати значення, відмінного від основного „невірно, що“ і спричиняти часткову ідіоматизацію словосполучення, до складу якого вона входить. Мова йде про такі приклади як *У тебе не зовсім здоровий вигляд; Вона не дуже добре вчиться*. У наведених реченнях не заперечується висока ступінь ознаки, а радше виражається поміркована протилежність: *не зовсім здоровий – досить нездоровий; не дуже добре – досить погано*.

Однак поряд зі спільними ознаками, морфологічне заперечення має і свої специфічні риси. Головна відмінність, як вже зазначалося, полягає в тому, що заперечення за допомогою частки має операційною ділянкою пропозитивний

зміст цілого висловлювання, в той час як заперечення за допомогою афіксації оперує значеннями окремих лексичних одиниць⁴. Цим пояснюється різна поведінка заперечення-частки та заперечення-афікса у протиставних контекстах: *Vin ne одружений, а холостяк* але **Vin неодружений, а холостяк*. Речення з заперечною часткою допускає протиставлення, а з афіксальним запереченням у складі лексеми – ні. Семантична відмінність, на думку деяких авторів, проявляється і в тому, що пресупозиція існування при афіксальному запереченні не може перебувати в прагматичній сфері дії заперечення, а при запереченні часткою – цьому немає жодних перешкод:

*Der König von Frankreich ist unfreundlich, denn Frankreich hat schon lange keinen König mehr.

Король Франції (є) непривітний, тому що Франція вже давно не має короля.
Der König von Frankreich ist nicht freundlich, denn Frankreich hat schon lange keinen König mehr.

Король Франції не (є) привітний, тому що Франція вже давно не має короля.
[Цит. за 12: 582].

Український переклад з омонімічними заперечним префіксом та часткою нечітко фіксують різницю між граматичною та неграматичною конструкціями, однак факт їх неоднорідної поведінки залишається фактом.

Суфікси –frei, -leer, -los. Як відомо, у германських мовах крім заперечної префіксації можливим є заперечення за допомогою суфіксів, а саме *-frei* (двн. та свн. *frī* зі значенням ‘незалежний, не пов’язаний’; *-leer* (двн. *lāri* зі значенням ‘пустий’) та *-los* (двн. *los* зі значенням ‘вільний від чоґ.’).

Заперечні суфікси мають комбіновану семантику – заперечний компонент поєднується в них у більшості випадків, з орнативним, формуючи разом значення *nicht mit* ‘не з’: *ärmellos - ohne (= nicht mit) Ärmel* ‘без рукавів’; *fehlerfrei - ohne (= nicht mit) Fehler* ‘безпомилковий’, *inhaltsleer - ohne (= nicht mit) Inhalt* ‘беззмістовний’. Наявність аж трьох заперечних суфіксів з близькою семантикою зумовлена частковою диференціацією їх прагматичного спрямування. Відсутність ознаки, яку номінує твірна основа, суф

Суфікс *-frei* передає переважно як позитивний факт: *alkoholfrei* ‘безалкогольний’, *bakterienfrei* ‘без бактерій’; *nikotinfrei* ‘без нікотину’. У похідному з *-leer* ця інформація сприймається радше як негативна: *blutleer* ‘безкровний’, *luftleer* ‘без повітря’, *wasserleer* ‘безводний’. Суфікс *-los* не має чітко вираженого оцінного компонента: *kostenlos* ‘безкоштовний’, *fensterlos* ‘без вікон’, *klassenlos* ‘безкласовий’. Заперечні суфікси поєднуються з похідними та непохідними іменними основами. Семантика твірної основи також безпосередньо впливає на формування значення похідного. Так, якщо суфікс *-frei* приєднується до основи, яка позначає частину тіла, то значення відсутності модифікується на значення ‘бути непокритим’: *kniefrei* ‘до колін’, *schulterfrei* ‘з оголеними плечима’.

Префікс без-. За відсутності заперечних суфіксів, їх функції в слов’янських мовах переймають префікси. Частково це стосується префікса *не-*, який передає нім. *-los*: *heillos* // *невеликовний* // *неизлечимый*. Однак більшість німецьких прикметників з заперечними суфіксами корелює з відповідними українськими

(російськими, польськими) похідними з префіксом *без-* (рос. *без-/бес-*, пол. *bez-*), етимологічно пов'язаним з прийменником *без*: *schlaflos* // *бессонний* // *бессонный* // *bezseny*; *menschenleer* // *безлюдний* // *безлюдный* // *bezludny*.

Значення префіксу *без-*, у порівнянні з *не-*, є доволі однорідним. Переважно він виражає відсутність ознаки, яку позначає коренева морфема. Тобто, подібно до німецьких *-frei*, *-leer*, *-los*, англійського *-less*, грецького *Alpha privativum*, він має привативне значення. Вузьку семантику цього префікса пояснюють тим фактом, що всі похідні з *без-* сформовані за єдиною словотвірною моделлю [15:157]:

без- + іменний об'єкт_{Gen} → *без-* + іменна основа + суфікс_{Sub/Adj}
без води → *без-вод-н-ий*

Найпродуктивнішими словотвірними моделями, до складу яких входить *без-*, в українській (російській, польській) мовах є іменникові: *безгосподарність*, *беспощадность*, *bezcelność*. Активними є також прикметникові моделі: *безлюдний* // *безлюдный* // *bezludny*, *бессонний* // *бессонный* // *bezseny*. У дієсловах префікс *без-* може вживатися лише в комплексі з аспектуальним префіксом *о-*: *обезводнити* // *обезводнить*, *обезболити* // *обезболить*. Синонімом та, мабуть, стилістично привабливішим варіантом *обез-* є префікс *зне-*: *зневоднити*, *знеболити*. Відповідника в російській мові він не має. У німецькій мові еквівалентом дієслівних префіксів *зне-*, *обез-* є префікс *ent-*: *entkernen*, *entkorken*, *entwässern* (дет. про *ent-* [19]).

Незважаючи на те, що у значній кількості випадків префікси *не-* та *без-/зне-* можуть синонімізуватися, напр. *безбідний* / *небідний*; *безопасный* / *неопасный*, для кожного з них характерні і специфічні ознаки. Якщо *не-* обирає переважно твірні основи – якісні прикметники, то префікс *без-* має тенденцію до взаємодії з відносними прикметниками: *бездітний*, *безрукий*, *безводный*, *безалкогольный*, *bezbarvny*, *bezdzietny*.

Специфічною ознакою словотвірних експонентів заперечення в слов'янських мовах, у порівнянні з германськими, є можливість одночасного вживання в одній конструкції декількох заперечних афіксів, а саме, вищезгаданих *не-* та *без-*: *небезгрішний* // *небезгрешный*, *небезнадійний* // *небезнадежный*, *небезуспішний* // *небезуспешный*. За законами логіки (закон заперечення заперечення) подвійне заперечення твірної основи мало б мати результатом ствердження ознаки (явища, предмета), які денотує коренева морфема. Однак і в цьому випадку природні мови відрізняються від штучних (логічних), тому що комплексне значення вони формують не лише за рахунок простого додавання окремих значень складових компонентів. У ході інтеграційних семантичних процесів відбувається переосмислення змісту похідного, нарощування нової семантики. *Небезгрішний* не є семантично тотожним до *грішний*, а радше означає *частково грішний*.

Показово, що корелюючі німецькі морфемі *un-* та *-los* у відповідних конструкціях не вживаються. Як винятки зафіксовано лише два слова *unzweifellos* „безсумнівний“ та *unverantwortungslos* „безвідповідальний“ [21:33] (пор. в укр. *безневинний*). Подібні приклади в англійській дискутує Л. Горн. На його думку, подвійного заперечення у цих конструкціях немає. Це просто заперечний

плеоназм із підсилюючою функцією заперечення [42:280]. Б. Ленц класифікує такі випадки як невдалу контамінацію [21:33]:

un-zweifelhaft + zweifel-los → un-zweifel-los
unverantwortlich + verantwortungs-los → un-verantwortungs-los

Цікаво, що у середньовісній німецькій мові зустрічаються поодинокі словотвірні конструкції з префіксами *un-* та *-los*: *un-ende-los*, *un-ruoc-los*, *un-vröude-los* [43]. Однак на відміну від інших слів, автор не супроводжує їх перекладом, а лише порівнює до латинських еквівалентів:

un-ruochlos   *incuriosus*   ‘безтурботний’,

не вбачаючи в них, очевидно подвійного заперечення.

Порівнюючи актуальні конструкції з подвійним афіксальним запереченням у російській (небезопасный, безуспешный і т.п.) та відповідні віртуальні (зафіксовані лише в усній комунікації) в німецькій (*unruhelos*), Б. Ленц стверджує, що російський префікс *без-* (у конструкціях з подвійним запереченням) не можна порівнювати до німецького *-los*. Якщо для німецького префікса характерною є комплексна семантика, а саме заперечний + орнативний компоненти, то російський префікс є лише заперечним, синонімізуючись з префіксом *не-*. Тому автор вважає лексеми типу *небезопасный* та *опасный*, *неуспешный* та *успешный* еквівалентними, зазначаючи однак, що форма з подвійним запереченням є дипломатичнішою [21:49].

Можна погодитися з тим, що префікс *без-* може мати значення „чистого“ заперечення подібно до *не-*. Однак ледви чи справедливо ототожнювати обидва префікси. У багатьох випадках префікс *без-* має привативне значення і нічим принципово не відрізняється від німецьких *-leer*, *-frei*, *-arm*.

Префікси *ні-/ані-*. Невелика група займенників та прислівників у слов'янських мовах містить заперечний префікс *ні-*, що походить від праслов'янської частки **ni* (протоіндоєвропейська **nei* [44:337; 45:170]: *ніхто*, *ніщо*, *ніколи*, *ніде*, *ніякий*, *нічий* // *никто*, *ничто*, *никогда*, *нигде*, *никакой*, *ничей* // *nikt*, *nic*, *nigdy*, *nigdzie*, *nijaki*, *niczyj*).

Специфічними одиницями української мови є прислівники з наголошеним *ні-*: *ніколи*, *нікуди*, *ніде*, еквівалентами яких у російській мові є лексичні одиниці з наголошеним префіксом *не-*: *некогда*, *некуда*, *негде*. Декілька похідних слів в українській мові можуть також мати префікс *ані-* (пор. лат. *neque*): *анітрішки*, *аніскілечки*.

Префікс *miss-*. Німецький префікс *miss-* зустрічається вже в давньовісній німецькій (*missa*, *missi*) зі значенням „поганий“ [25]. До 18 ст. цей префікс залишався продуктивним. Однак у сучасній німецькій мові новоутворення з *miss-* зустрічаються, за поодинокими винятками, доволі рідко, напр. *Missmanagement* „поганий менеджмент“ [24:131]. *Miss-* належить до небагатьох префіксів, які приєднуються до непохідних іменників, напр. *Missernte* ‘неврожай’, *Missfarbe* ‘негарна фарба’, *Misston* ‘фальшива нота’, а також до дієслів: *missdeuten* ‘неправильно трактувати’, *missraten* ‘погано вдаватися’.

У англійській префікс *miss-* відомий, починаючи зі староанглійської як *mis-*

зі значенням „badly, wrongly, improperly, amiss“. Він поєднується з іменними та особливо дієслівними твірними основами: *misadvice* ‘погана порада’, *miscount* ‘неправильний підрахунок’ трактується як пейоративний префікс [46:176]. У французькій мові німецький префікс *miss-* співвідносять з префіксом *mé(s)-: médisance* ‘злословити’, *mésentente* ‘суперечність’ зі значенням негативного [47].

Дотримуючись робочої дефініції заперечення як оператора, що перетворює зміст висловлювання або лексичної одиниці на протилежний, ледви чи правомірно вважати *miss-* з пейоративним значенням - заперечним префіксом. Заперечення та пейоративність – це різнорівневі категорії, які можуть бути дотичними, але не повинні ототожнюватися. Однак крім пейоративності, деякі похідні з *miss-* можуть містити заперечний компонент: *misszufrieden* ‘незадоволений’, *missachten* ‘зневажати’ і виправдано заповнювати словотвірну нішу категорії заперечення.

Префікс *nicht-* (ствн. *niowiht*, свн. *niwiht*, *niht*) утворилося шляхом поєднання в одному слові заперечної ствн. частки *ni*, ствн. *io* (‘завжди’, ‘будь-коли’) та ствн. *wiht* (‘річ’) з первинним значенням ‘не яка-небудь річ’ [25]. У складі похідних одиниць фіксується з 1800 р., пізніше кількість конструкцій з *nicht-* зростає [48:187]. Префікс *nicht-* вважається продуктивним у сучасній німецькій мові [24:17; 38:55]. Необтяженість оцінним компонентом, чітка заперечна семантика сприяють його особливо активному вжитку у технічних текстах. *Nicht-* завжди наголошений, на відміну від вільних словосполучень з ненаголошеною часткою *nicht*: *nichtamtlich* - *nicht ámtlich*. Хоча окремі випадки неоднозначного написання *nicht-* з основою (разом або окремо) засвідчують історичну незавершеність процесу формування префікса *nicht-*: *nicht Soldat* – *Nichtsoldat* ‘не солдат’.

Подібним чином співвідносяться в англійській та французькій мовах префікс *non-* з заперечною часткою - *none*: префікси є „фонетично тотожними з вільно функціонуючою заперечною часткою“ [38:55]: нім. *nichtchristlich* – англ. *nonchristian* ‘нехристиянський’, нім. *Nichtanpassung* – фр. *non-conformisme* ‘неприспосовання, дисидентство’.

Значення префікса *nicht-* визначається як виключно заперечне. В цьому його основна відмінність від *in-* та ін. префіксів, які можуть виражати пейоративність. Значення *nicht-* можна перефразувати за допомогою *nicht*, *kein* [48].

Пограничні префікси. Стосовно пограничних префіксів, до яких можна віднести укр. *над-*, *поза-* *понад-*, *псевдо-*, рос. *о-*, *сверх*, *псевдо-*, пол. *nad-*, *poza-*, *ponad-*, *pseudo-*, *od-*, нім. *ab-*, *aus-*, *aber-*, *fehl-*, *gegen-*, *schein-*, *ver-*, *wider-*, *widrig-* немає одностайної думки ні стосовно їх заперечного характеру, ні їх словотвірного статусу. Так, Л. Кислякова, відносить їх до напівімпліцитних заперечних префіксів, оскільки на думку автора значення заперечення ці префікси передають опосередковано або пресупозитивно [49:52]. Можна погодитися з думкою Н. Г. Озерової (стосовно укр. мови), що вказані префікси „несуть у собі потенціал заперечення спорадично“ [16:37] і можуть навіть синонімізуватися зі ‘справжніми’ заперечними префіксами, як напр. *надлюдський* – *нелюдський*, *сверхчеловеческий* – *нечеловеческий*. Словникові дефініції лексичних одиниць з переліченими префіксами містять подекуди у розгорнутому вигляді імплікований заперечний компонент [50]: *absagen* – *mitteilen, dass etwas nicht stattfindet*

‘відмовляти – повідомляти, що щось не відбудеться’; *ausfallen* – *nicht stattfinden* ‘випадати – не відбуватися’. Однак заперечна семантика даних лексичних одиниць формується не лише за рахунок префікса, а як результат часткового або повного переосмислення цілого похідного. Інші похідні з тими ж префіксами можуть взагалі не містити заперечної інформації (напр. *ablegen* ‘складати, відкладати’, *aussagen* ‘висловити’ і т.п. що також засвідчує опосередкований характер заперечної семантики і пограничний стосовно заперечення статус перелічених префіксів.

Запозичені префікси. До запозичених заперечних префіксів у слов’янських мовах відносять грецькі та латинські: *a-*, *анти-*, *дес-*(*дис-*), *ін-*(*ім-*, *іл-*, *ір-*).

Префікс *a-* (від грецького привативного *a-(an-)*) є малопродуктивним у слов’янських мовах і не поєднується зі слов’янськими твірними основами: *алогічний* // *алогический* // *alogiczny*, *аморальність* // *аморальность* // *amoralność*, *аполітичний* // *аполитичный* // *apolityczny*.

Запозичений з грецької префікс *анти-* належить до небагатьох іншомовних префіксів, що збагатив слов’янські мови як у складі готових запозичень – *антихрист* // *антихрист* // *antychryst*, *антидемократичний* // *антидемократический* // *antydemokratyczny*, так і в новоутвореннях зі слов’янськими твірними основами: *антинародний* // *антинародный* // *antyrodowy*.

Небагатьма запозиченнями з грецької та латинської представлені у слов’янських мовах префікс *дес-*(*дис-*): *дисгармонія* // *дисгармония* // *dysharmonia*, *дискваліфікація* // *дисквалификация* // *dyskwalifikacja*.

Префікс *ін-*(*ім-*, *іл-*, *ір-*) (від лат. *in-*) ввійшов у слов’янські мови лише в складі готових запозичених одиниць: *індиферентність* // *индиферентность* // *indyferencja*; *імпотенція* // *импотенция* // *impotencja*; *ірреальний* // *ирреальный* // *irrealny*; *ілогічний* // *иллогичный*.

У германських та романських мовах також представлені перелічені заперечні префікси латинського та грецького походження, а також похідні з цими префіксами: нім. *apolitisch*, *alogisch*, *anormal*, *antidemokratisch*, *antichristlich*, *desorganisieren*, *dezentral*, *disharmonisch*, *illegal*, *inaktiv*; англ. *amoral*, *anticlerical*, *disallow*, *inimitable*; фр. *alogique*, *apolitique*, *anticonformisme*, *désapprouver*, *désavantager*, *inintelligent*, *innocent*.

Таким чином, система словотворчих засобів вираження заперечення формується заперечними префіксами, суфіксами та циркумфіксами, переважно більшість з яких в європейських мовах складають заперечні префікси. Взаємодіючи з твірними основами, заперечні афікси виявляють морфологічні та семантичні рестрикції. Як у слов’янських, так і в германських та романських мовах, вони експлікуються в морфологічному обмеженні на поєднання з дієслівними словотвірними базами та семантичних рестрикціях на взаємодію з основами, які позначають негативні якості (уникнення подвійного заперечення), інтенсифіковану ознаку, колір, якості, денотовані відносними прикметниками. Відхилення від перелічених обмежень найактивніше толеруються в слов’янських мовах. Специфічною ознакою слов’янського словотвірного заперечення є можливість утворення дистантної біморфеми, складовою частиною якої є заперечний афікс. Особливістю германських мов є наявність у системі словотвору

спеціальних заперечних, точніше привативних суфіксів, які характеризуються комплексною семантикою, формованою заперечним та орнативним компонентами. В українській мові вирізняються серед інших слов'янських префікси *ані-* та *зне-*.

Безпосередньо впливаючи на формування комплексної семантики похідного слова, заперечні афікси по-різному модифікують значення твірної основи – від 'чистого' заперечення до нарощування додаткових компонентів семантики та ідіоматизації похідного. У результаті взаємодії заперечних афіксів з твірними основами виникають як контрадикторні, так і контрарні антонімічні опозиції.

Мовне заперечення за допомогою афіксів є дотичним до відповідного логічного у плані формування протилежного значення, однак між ними наявні і певні відмінності. У той час, як у логіці традиційно вважається, що афіксальне заперечення формує лише контрадикторну опозицію, заперечні афікси у природніх мовах формують як контрадикторні, так і контрарні антонімічні опозиції. Подвійне заперечення на рівні лексеми не призводить до його нейтралізації, а сприяє формуванню нового значення, як правило, відмінного від первинного, непохідного.

Перспективним для подальшого дослідження проблематики заперечення видається порівняльний аналіз реалізації заперечення на лексичному та синтаксичному рівні, а також типологія чинників ідіоматизаційних процесів лексем та синтаксем із заперечним компонентом.

Примітки:

¹Ми пропонуємо лише короткий огляд проблематики, пов'язаної з запереченням.

²Знаком * позначається неграматичний вислів.

³Тут і надалі приклади зі слов'янських мов наводяться у наступній послідовності: українська // російська // польська.

⁴Мова не йде про афіксальне заперечення в аглютинативних мовах, де воно входить окремою морфемою до складу предиката [дет. 41].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Bernini G. and P. Ramat.* Negative Sentences in the Languages of Europe. A Typological Approach [= Empirical Approaches to Language Typology], G. Bossong and B. Comrie, Ed. — Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1996. 2. *Dahl Ö.* Typology of sentence negation // *Linguistics.* — 1979. — Vol. 17(1-2). — P. 79-106. 3. *Payne J. R.* Negation // *Language typology and syntactic description.* — Vol.1 (Clause structure), Shopen T., Ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — P. 197-242. 4. *Ouhalla J.* Sentential negation, relativized minimality and the aspectual status of auxiliaries // *The Linguistic Review.* — 1990. — Vol. 7. — P. 183-231. 5. *Brown S.* The Syntax of Negation in Russian: A Minimalist Approach. Stanford Monographs in Linguistics. — Stanford, California: CSLI Publications, 1999. 6. *Contreras H.* Negation in English and Spanish. Is there a Negation-Parameter? // 8th Colloquium on Generative Grammar, 1998. 7. *Donhauser K.* Negationssyntax in der deutschen Sprachgeschichte: Grammatikalisierung oder Degrammatikalisierung // *Deutsch-typologisch,* Lang E. and G. Zifonun, Ed. — Berlin: de Gruyter, 1996. — P. 201-217. 8. *Haegeman L.* The Syntax of Negation. [= Cambridge Studies in Linguistics 75]. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 9. *Laka I.* Negation in Syntax: On the Nature of Functional Categories and Projections. — MIT: Cambridge, Mass., 1990. 10. *Zanuttini R.* Negation and Clausal Structure. A comparative study of Romance languages. — New York, Oxford: Oxford University Press, 1997. 11. *Jacobs J.* Syntax und Semantik der Negation im Deutschen. Studien zur Theoretischen Linguistik. — Vol. 1. — München: Fink, 1982. 12. *Jacobs J.* Negation // *Semantics: An International Handbook of Contemporary Research,* Stechow A. v. and D. Wunderlich, Ed. — Berlin: de Gruyter, 1991. — P. 560-596. 13. *Ladusaw W. A.* Negative Concord and 'Mode of Judgement' // *Negation: A Notion in Focus,* Wansing H., Ed. — Berlin/New York: de Gruyter, 1996. — P. 127-143. 14. *Lerner J.-Y. and W. Sternefeld.* Zum Skopus der Negation im komplexen Satz des Deutschen // *ZS.* 1984. — Vol. 3. — P. 159-202. 15. *Besters-Dilger J.* Zur Negation im Russischen und Polnischen // *Slavistische Beiträge.* — Vol. 218. — München: Sagner, 1988. 16. *Озерова Н. Г.* Средства выражения отрицания в русском и украинском языках.—Киев: Наукова думка, 1978. 17. *Бондаренко В. Н.* Отрицание как логико-грамматическая категория. —Москва: Наука, 1983. 18. *Lenz B.* Negationsverstärkung und Jespersens Zyklus im

Deutschen und in anderen europäischen Sprachen // Deutsch - typologisch, Lang E. and G. Zifonun, Ed. —Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1996. — P. 183-200. 19. *Paslawska A.* Transparente Morphologie und Semantik eines deutschen Negationsaffixes // Linguistische Berichte. —1998. —Bd. 175. — P. 353-385. 20. *Miklosich F.* Die Negation in den slavischen Sprachen // Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe XVIII, 1869. 21. *Lenz B.* Deutsch *un-/los* vs. Russisch *ne-/ bez-* // Arbeiten des Sonderforschungsbereiches 282. Theorie des Lexikons. —1993. —Vol. 51. — P. 31-60. 22. *Климов Г. А.* Типология языков активного строя. —М.: Наука, 1977. 23. *Паславская А. И.* Эксплицитное и имплицитное отрицание в современном немецком языке: Дис. ... канд. филол. наук.—Львов, 1990. 24. *Lenz B.* *un-*Affigierung. Unrealisierbare Argumente, unausweichliche Fragen, nicht unplausible Antworten // Studien zur deutschen Grammatik. —Vol. 50. —Tübingen: Narr, 1995. 25. *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. —Berlin: Walter de Gruyter, 1989. 26. *Wellmann H.* Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache. Forschungsstelle Innsbruck. Zweiter Hauptteil: Das Substantiv. —Düsseldorf: Schwann, 1975. 27. *Fleischer W. und I. Barz.* Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. —Tübingen: Niemeyer, 1995. 28. *Wilmanns W.* Deutsche Grammatik. 2. Abteilung. Wortbildung. —Strassburg, 1899. 29. *Brinkmann H.* Die deutsche Sprache: Gestalt und Leistung. —Düsseldorf: Schwann, 1971. 30. *Weiss W.* Die Negation in der Rede und im Bannkreis des satzkonstituierenden Verbs I // Wirkendes Wort. —1961. —Bd. 11.—S. 65-74. 31. *Rapp I.* Partizipien und semantische Struktur. Studien zur deutschen Grammatik. —Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, 1997. 32. *Naumann B.* Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen. —Tübingen: Niemeyer, 1986. 33. *Бахарев А. И.* Отрицание в логике и грамматике. —Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1980. 34. *Иванова В. Ф.* Трудные вопросы орфографии. —М., 1975. 35. *Шмелев Д. Н.* Очерки по семасиологии русского языка.—М.: Наука, 1964. 36. *Новиков Л. А.* Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). —М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. 37. *Jespersen O.* Negation in English and other languages. —Copenhagen, 1917. 38. *Zimmer K. E.* Affixal negation in English and other languages: an investigation of restricted productivity // Word. —Vol. 20, N2. —New York, 1964. 39. *Апресян Ю. Д.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка. —М.: Наука, 1974. 40. *Илек Б. О.* О некоторых особенностях русского отрицания в сравнении с чешским // Sbornik vysoké školy pedagogické. —Volomouci.—Praha, 1954. —S. 31. 41. *Паславська А. І.* Типологічний аспект способів репрезентації заперечення в різноструктурних мовах // Вісник Львівського університету. —Серія іноземні мови.—Львів: ЛНУ ім. І. Франка. —2002. —Вип. 10. —С. 36-41. 42. *Horn L.* A Natural History of Negation. —Chicago and London: University of Chicago Press, 1989. 43. *Lexer M.* Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. —Vol. 2. —Stuttgart: Hirzel, 1876. 44. *Vondrák W.* Vergleichende slavische Grammatik. —Bd. II. Formenlehre and Syntax. —Göttingen, 1928. 45. *Miklosich F.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Syntax: Manualneudruck der Erstausgabe von 1868-1874. —Vol. 4. —Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung, 1926. 46. *Marchand H.* The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach. —München: W. Fink Verlag, 1969. 47. *Zemb J. M.* Observations sur la "negation" en allemand moderne // Les langues modernes. —1980. —Vol. 74. — P. 349-364. 48. *Kühnhold I., O. Putzer, and H. Wellmann.* Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache. Forschungsstelle Innsbruck. Dritter Hauptteil: Das Adjektiv. —Düsseldorf, 1978. 49. *Кислякова Л. І.* Дієслова з імпліцитним значенням заперечення в сучасній німецькій мові // Іноземна філологія. —1986.—Вып. 82. —С. 52-57. 50. *Wahrig G.* Deutsches Wörterbuch. —Berlin/München/Wien: Bertelsmann, 1975.

У статті здійснено типологічний аналіз афіксального заперечення у германських, слов'янських та романських мовах.

The article brings into comparison the affixal negation in Slavic, Germanic and Romance languages